

*Борисенко Н. Д.,**кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри англійської філології та перекладу
Житомирського державного університету імені Івана Франка**Кодубовська О. О.,**кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри англійської мови
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

АПЕЛЯТИВИ ІЗ СЕМОЮ 'ІСТОРИЧНИЙ ТИП НАСЕЛЕНОГО ПУНКТУ' В ЗАХІДНОГЕРМАНСЬКИХ ТА СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ: ЗІСТАВНИЙ АСПЕКТ

Анотація. Стаття присвячена зіставному вивченню семи 'історичний тип населеного пункту', представленої в апелятивів на позначення населеного пункту в англійській, німецькій, українській та російській мовах. Поняття «населений пункт» використовуємо як підґрунтя для вивчення лексики в мовах, що зіставляються. Термін лексико-семантичної групи використано в розвідці для опису лексичної множини, що об'єднує зазначені апелятиви на основі спільної родової ознаки 'населений пункт', яка актуалізується прямо або опосередковано в їхній семній структурі. Аналіз словникових дефініцій апелятивів здійснено на матеріалі тлумачних словників англійської, німецької, української та російської мов, з яких шляхом суцільної вибірки відібрано лексеми, що номінують населений пункт. За допомогою компонентного аналізу виокремлено сему 'історичний тип населеного пункту' у 21 лексеми української, 24 апелятивів російської, 17 – англійської, 7 – німецької мов. Визначено кількісні відмінності у репрезентації апелятивів, що актуалізують сему 'історичний тип населеного пункту' в мовах, що зіставляються. Виокремлено ізоморфні та аломорфні риси актуалізації зазначеної семи та її представлення в словникових статтях аналізованої лексики. Ізоморфним є використання в словникових статтях приміток, що позначають лексеми як історичну або застарілу, відносних прикметників, що асоціюються з історичними епохами та державами, які припинили своє існування. Присутність у словниковій дефініції конститuenta ЛСГ вказівки на час існування певного типу населеного пункту має певні відмінності в мовах, що зіставляються. Так, спільною рисою української та російської мов є інформація в словниковій дефініції про часові межі історичної епохи; ізоморфізм української, російської та німецької мов виявляється у згадці про момент, коли певний тип населеного пункту припиняє існування. Вказівки в словникових дефініціях членів ЛСГ на феномени, що асоціюються з конкретною історичною епохою, свідчать про опосередковану актуалізацію зіставленої семи в російській, англійській та німецькій мовах.

Ключові слова: ЛСГ, конститuent, апелятив, сема, історичний тип населеного пункту, аломорфізм, ізоморфізм.

Постановка проблеми. Аналіз мови як структури і системи, якою користується людина в процесі передачі інформа-

ції, залишається актуальним і нині. Про це свідчать численні розвідки в галузі лексичної семантики, де одним із центральних напрямів є розробка питань, пов'язаних із систематизацією та класифікацією лексики [1; 2], що знаходить свій відбиток у працях як вітчизняних, так і закордонних мовознавців [3, с. 84; 4; 5; 6].

Семантичний опис лексики, який здійснюється як на матеріалі окремої мови, так і в зіставному аспекті, має на меті класифікувати та типізувати значення лексичних одиниць [7, с. 126]. Той факт, що слова та їх значення об'єднуються в групи на основі подібності або прямої протилежності за основним значенням підкреслювався ще одним з основоположників системного вивчення лексики М.М. Покровським [3, с. 82]. У сучасній лексикології саме лексико-семантичний підхід до аналізу матеріалу допомагає з'ясувати можливість, характер та прояви системних відносин між лексемами. З іншого боку, залучення поняття *лексико-семантичної групи* (ЛСГ) як системного угруповання, об'єданого базовим семантичним компонентом, дає змогу здійснити системний опис семантики лексичних множин, об'єднаних спільною ознакою [7, с. 159].

Водночас є проблема визначення ЛСГ, якою (в широкому сенсі) називають групу слів, досить тісно пов'язаних між собою за змістом. Однак таке розуміння є досить розпливчастим, тому що під нього підходять різні смислові угруповання: синоніми, антоніми, пароніми, власне ЛСГ, і тематичні поля, тобто всі угруповання лексики, що мають смислову близькість. Звідси необхідність звзяти розуміння ЛСГ до групи слів, що об'єднуються спільністю категоріально-родової семи (архісеми) і належністю до одного лексико-граматичного класу слів [8, с. 77–78]. Ще більш чітким є визначення, відповідно до якого ЛСГ тлумачать як виокремлене об'єднання слів, члени якого мають однаковий граматичний статус і характеризуються однорідністю смислових відношень, а саме: відношень синонімії, гіпонімії, гіперонімії, часткового смислового перетину. Такі об'єднання слів позначають поняття, що розрізняються ступенем вияву якості, ознаки, дії та протиставляються за якими ознаками, дії, предмета, явища [1, с. 14].

Ми дотримуємося погляду, що ЛСГ об'єднує слова, які належать до однієї частини мови і мають однаковий граматичний статус, а також об'єднуються одним ідентифікатором

[9, с. 9]. Ключовими для опису ЛСГ є поняття архісеми та диференційних сем. Архісеми, або інтегральну семантичну ознаку, розглядаємо як таку, що дає змогу об'єднати певний набір слів у групу, якщо останні мають цей смисл, тобто включають його у своє тлумачення. Диференційними вважаємо ознаки, що протиставляються архісемі та наявні лише в підгрупі слів, за їх допомогою розрізняємо значення слів ЛСГ [7, с. 159].

У розвідці досліджуємо ЛСГ *населений пункт*, яка об'єднує лексичні одиниці, що належать до класу апелятивів та актуалізують архісеми 'населений пункт' у сучасних англійській, німецькій, українській та російській мовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження обсягу і складу ЛСГ та семантики їхніх складників, вивчення відношень між членами однієї ЛСГ і різними ЛСГ дає уявлення не лише про системні зв'язки між словами, а й про лексико-семантичну систему мови загалом [9, с. 146]. Саме тому сучасні розвідки спрямовані на вивчення окремих ЛСГ на матеріалі західногерманських та східнослов'янських мов: української [10, с. 57–58], російської [11, с. 8–15], німецької мови в синхронії і діакронії [12, с. 62; 13, с. 137–143], англійської мови [14, с. 156–159].

З іншого боку, якщо ойконіми, власні назви на позначення населеного пункту, досліджено на матеріалі англійської [15], німецької [16], російської [17], української [18] мов, в історико-етимологічних [19; 20] та зіставних [21] студіях, то апелятиви на позначення населеного пункту ще мало вивчені в зіставному аспекті.

Метою статті є визначення ізоморфних та аломорфних рис актуалізації семи 'історичний тип населеного пункту' в західногерманських та східнослов'янських мовах.

Виклад основного матеріалу. Ми виходимо з гіпотези про те, що конститuentи ЛСГ *населений пункт* у своїх значеннях актуалізують спільні компоненти в західногерманських та східнослов'янських мовах. Крім того, вони демонструють низку додаткових і розрізнявальних ознак, що висвітлюють особливості денотатів. Як наслідок основним методом інтерпретації лексики на позначення населеного пункту є компонентний аналіз, що є одним із найбільш продуктивних саме для вивчення лексико-семантичних множин [22, с. 74]. Останній дає змогу виділити сему 'історичний тип населеного пункту' в апелятивів на позначення населеного пункту. Актуалізація цієї семи відбувається в значенні лексем, котрі позначають типи населеного пункту, притаманні певній історичній епосі. На першому етапі дослідження шляхом суцільної вибірки виокремлюємо лексику, що актуалізує архісеми 'населений пункт'. Семний аналіз дає змогу виділити сему 'історичний тип населеного пункту' в структурі 21 лексеми української, 24 апелятивів російської, 17 – англійської, 7 – німецької мов на другому етапі дослідження.

На певну епоху існування населеного пункту в українській мові вказано за допомогою примітки *іст.* До прикладу: *станція – іст. велике козацьке село з церквою та декількома хуторами довкола нього.* [23, с. 1384]. В той же час, в словникових дефініціях апелятивів може міститися інформація про історичні межі існування певного виду населеного пункту. Наприклад, у визначенні лексеми *слобода – поселення в Київській Русі, на Україні і в Росії в XI–XVIII ст., жителі яких тимчасово звільнялися від феодалних повинностей і податків* [24, с. 365] знаходимо часові межі існування цього типу населеного пункту (XI–XVIII ст.).

Опосередковано епоха існування певного типу населеного пункту може зазначатись й через вказівку держави, час існування якої обмежено певним історичним періодом. Наприклад, у тлумаченні слова *метрополія: у стародавній Греції – місто-держава (поліс) стосовно до заснованих ним в інших землях поселень (колоній)* [23, с. 665] країна (стародавня Греція) опосередковано вказує на часові межі існування феномена.

У словникових дефініціях вказівка на історичний характер населеного пункту поєднує момент, до якого він існує, та країну, якій він був притаманним, наприклад, *волость – у дореволюційній Росії і в СРСР до 1929–1930 рр. – адміністративно-територіальна одиниця, що входила до складу повіту // населений пункт, у якому була волосна управа* [23, с. 201].

Актуалізація семи 'історичний тип населеного пункту' в російській мові відбувається за рахунок низки приміток *устар.*, *дореволюц.*, *истор.* у словниковій статті. Наприклад, *посад – устар. торгово-ремесленне поселення около укріплених пунктів* [25], *скит – небольшой поселок монастырского типа, утравившийся в глухих местностях бежавшими от преследования старообрядцами (дореволюц.)* [26] або *слобода – большое село с некрепостным населением (устор.)* [26].

Ізоморфною рисою української та російської мови є вказівка на часові межі існування населеного пункту: *пригород – город, селение, подчиненное в административном и экономическом отношении другому, более крупному городу (на Руси IX–XIII вв.)* [25].

Можливою є вказівка на певне культурне утворення *поліс – город-государство в античном мире, состоящее из самого города и прилегающей к нему территории* [25] або державу, які існували в певну історичну епоху: *посад – в Российской империи небольшой поселок городского типа* [27, с. 1046].

У словникових дефініціях окремих лексем є комбінації примітки (*устор.*) та вказівки на державу, яка існувала в певний історичний період: *пригород – в древней Руси – город, политически и экономически тяготеющий к главному городу области (устор.)* [26].

В англійській мові словникова примітка *historical* свідчить про присутність у семній структурі слова семи 'історичний тип населеного пункту'. Наприклад, *borough – historical a town sending representatives to Parliament* [28].

Типовою рисою англійської мови є використання в словниковій дефініції лексеми прикметників *ancient (of or relating to the historical period beginning with the earliest known civilizations and extending to the fall of the western Roman Empire in A.D. 476* [29]) та *medieval (of, relating to, or characteristic of the Middle Ages* [29]), які співвідносяться з двома епохами в людській історії. Наприклад, *borough – a medieval fortified group of houses forming a town with special duties and privileges* [29]; *burg – an ancient or medieval fortress or walled town* [29].

Можливим є використання у словниковій дефініції відносного прикметника, який асоціюється з певною державою, що припинила своє існування. Наприклад, *castrum – an old Roman fortress* [29], як бачимо з визначення, відносний прикметник *Roman (relating to the city of Rome and its empire in ancient times* [30]), котрий співвідноситься з певним часовим періодом, комбінується з якісним прикметником *old (of, relating to, or originating in a past era* [29]), а останній є додатковою вказівкою на час існування населеного пункту. Відносний прикметник *feudal* пов'язаний із суспільним ладом (*relating to feudalism*), що

визначається як *the social system that existed during the Middle Ages in Europe in which people were given land and protection by a nobleman, and had to work and fight for him in return* [28], теж вказує на час існування населеного пункту: *château – a feudal castle or fortress in France* [29].

Опосередковано актуалізують аналізовану сему вказівки на феномени, які асоціюються з конкретною історичною епохою. Наприклад, *imperial city* у другому значенні: *a city that is an immediate vassal of the emperor of the Holy Roman Empire* [30] характеризує місто, яке є васалом імператора Священної римської імперії, історія якої охоплює середні віки та Новий час до 1806 року, що і дає змогу визначити часові межі існування зазначеного типу населеного пункту.

У німецькій мові використання в словниковій дефініції апелятива-примітки *Geschichte, früher* або *veraltet* свідчить про актуалізацію в семному складі слова семи 'історичний тип населеного пункту'. Наприклад, *Hansestadt – (Geschichte) der Hanse angehörende Stadt* [31]; *Flecken – (früher) größeres Dorf mit einzelnen städtischen Rechten*; b) *kleine Ortschaft, Dorf* [31]; *Feste veraltet – befestigte Burg* [31].

Наявність у словниковій дефініції лексичної одиниці інформації про час припинення існування населеного пункту дає змогу говорити про актуалізацію аналізованої семи: *Reichsstadt – im Deutschen Reich bis 1806 reichsunmittelbare Stadt* [31].

Відносний прикметник, який вказує на епоху, наприклад, *altgriechischer*, використаний у словниковій дефініції: *Polis – altgriechisch Stadtstaat* [31], або комбінація відносного прикметника *griechisch* та іменника, що номінує певне культурне явище *Antike Pflanzstadt – Kolonie, Neugründung (einer Stadt) in der griechischen Antike* [31], опосередковано вказують на історичний характер населеного пункту, який номінує апелятив.

У наступній словниковій дефініції прикметник *bronzezeitliche*, що позначає бронзову еру в історії людства, визначає період існування населеного пункту: *Terramare – bronzezeitliche Siedlung in der Poebene* [31].

Висновки. Отже, ізоморфною рисою української, російської, англійської та німецької мов є актуалізація в семному складі конститuentів ЛСГ *населений пункт* семи 'історичний тип населеного пункту' через використання в словникових статтях цих лексем приміток укр. *істор.*, рос. *устар.*, *дореволюц.*, *истор.*, англ. *historical*, нім. *Geschichte*. Спільною для досліджуваних мов є наявність у словникових дефініціях апелятивів відносних прикметників, які асоціюються з історичними епохами та державами, які припинили своє існування.

Ізоморфною рисою української та російської мов є зазначення часових меж історичного періоду, в який існував певний тип населеного пункту. Спільною для української, російської та німецької мов є згадка в словниковій дефініції лексеми про момент, коли певний тип населеного пункту припиняє існування. Про опосередковану актуалізацію аналізованої семи в російській, англійській та німецькій мовах свідчать вказівки на феномени, що асоціюються з конкретною епохою, в словникових дефініціях членів ЛСГ.

Здійснене дослідження відкриває перспективи подальшого зіставного аналізу семи 'історичний тип населеного пункту' в конститuentів ЛСГ 'населений пункт' в інших мовах західногерманської (нідерландська) та східнослов'янської (білоруська) груп і виявлення ізоморфних та аломорфних рис актуалізації зазначеної семи.

Література:

1. Уфимцева А.А. Лексическая номинация (первичная нейтральная). 2-е изд. Москва : ЛИБРОКОМ, 2010. 88 с.
2. Duchacek O. Le Champ Conceptuel de la Beaute en Francais Moderne. *Vox Romanica* 1960. 18. P. 297–323.
3. Покровский М.М. Семасиологические исследования в области древних языков. *Избр. работы по языкознанию*. Москва : Изд-во АН СССР, 1959. С. 80–94.
4. Сінкевич Н.М. Книжна лексика як сегмент тлумачного словника. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2011. Вип. 7. С. 360–364.
5. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах : монография / АН УССР. Институт языковедения им. А.А. Потебни. Київ : Наукова думка, 1989. 256 с.
6. Щур Г.С. Теории поля в лингвистике. Москва : Наука, 1974. 256 с.
7. Кронгауз М.А. Семантика : учебник для вузов. Москва : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2001. 399 с.
8. Рублева О.Л. Лексикология современного русского языка. Владивосток : Изд-во Дальневосточного ун-та, 2004. 250 с.
9. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики : на материале русского языка. Москва : Наука, 1973. 280 с.
10. Багмут І.В. Виділення лексико-семантичного поля звуконайменувань у сучасній українській мові. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах* : збірник наук. праць факультету лінгвістики Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету. Київ : ІВЦ Держкомстату України, 2004. Вип. 9. С. 56–64.
11. Антонова С. Семантическое пространство глагола говорить в русской языковой картине мира: вертикальное поле и лексико-семантическая группа. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)* : у 4 ч. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. Вип. 81 (1). С. 8–15.
12. Агапій А.П. Семантичні характеристики ЛСГ дієслів мовлення у сучасній німецькій мові. *Науковий вісник*. Чернівці : ЧДУ, 1998. Вип. 41. С. 61–64.
13. Козак Н.І. Інвентаризація ЛСГ слів, що належать до 'рослинного світу' в німецькій мові та частота їх вживання в див., свн., нвн. текстах (діахронічне дослідження). *Мова і культура*. 2004. Вип. 8. С. 137–143.
14. Строченко Л.В. Лексико-семантичне поле «коштовне каміння» в англійській мові (словотвірний аспект). *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серія «Филология»*. 2006. Т. 19 (58). № 4. С. 156–159.
15. Watts V. The Cambridge Dictionary of English Place-Names. Cambridge University Press, 2010. 716 p.
16. Кам'янець В.М. Структурні, семантичні та функціональні особливості власних назв сучасної німецької мови (на матеріалі особових імен, прізвиськ та псевдонімів) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Львів, 2001. 168 с.
17. Дмитриева Л.М. Онтологическое и ментальное бытие топонимической системы: На материале русской топонимии Алтая. Барнаул : Изд-во Алтайского гос. ун-та, 2002. 253 с.
18. Купчинська З.О. Лексико-семантична і словотвірна структура географічних назв на -ин, -ів (Територія України Х-XX ст.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова». Львів, 1993. 18 с.
19. Карпенко Ю.А. Словообразование названий населенных пунктов в памятнике конца XIV в. «А се имена всем градомъ Рускымъ, и дальнимъ и ближнимъ». *Научный ежегодник Черновицкого государственного университета*. Черновцы, 1960. С. 275–278.
20. Gannett H. The Origin of Certain Place Names in the United States. Govt. Print. Off., 1905. 341 p.
21. Ковбасюк Л.А. Ономастика сучасної німецької мови: здобутки та перспективи німецької та української германістики. *Наукові*

- записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філологічна. 2015. Вип. 58. С. 152–154.
22. Рудика Н.С. Метод компонентного аналізу в зівставних дослідженнях. *МАПСТЕРІУМ*. 2016. Вип. 62. Мовознавчі студії. С. 74–76.
 23. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ–Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
 24. Словник української мови : в 11 т. / ред. кол. : І.К. Білодід (гол. ред.) та ін. Київ : Вид-во “Наукова думка”, 1978. Т. 9: С. 918 с.
 25. Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. URL: <https://www.efremova.info>
 26. Большой толковый словарь русского языка (Толковый словарь Ушакова). URL: <http://ushakovdictionary.ru>
 27. Первый толковый БЭС. Большой энциклопедический словарь. Москва : «Советская энциклопедия», 1993. 1632 с.
 28. EnglishOxfordLivingDictionaries. URL: <https://en.oxforddictionaries.com>
 29. Merriam-Webster. URL: <https://www.merriam-webster.com>
 30. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/>
 31. Duden Online Wörterbuch. URL: <https://www.duden.de/woerterbuch>

Borysenko N., Kodubovska O. Appellatives with the seme 'historical type of inhabited place' in the Western Germanic and the Eastern Clavic languages: contrastive aspect

Summary. The article deals with the contrastive study of the seme 'historical type of inhabited place' in the appellatives denoting an inhabited place in English, German, Ukrainian, and Russian. The notion of an inhabited place is used for studying lexical units in the languages compared. The term lexical-semantic group is applied to the description

of the lexical grouping, which unites the aforementioned appellatives due to their common generic characteristics 'inhabited place' actualized directly or indirectly in their seme structure. The analysis of dictionary definitions of appellatives was made on the material of English, German, Ukrainian and Russian explanatory dictionaries, from which the lexemes denoting the inhabited place were singled out with the help of continuous sampling. The component analysis made it possible to single out the seme 'historical type of inhabited place' in 21 Ukrainian, 24 Russian, 17 English, 7 German lexemes. The quantitative differences in the representation of the appellatives, which actualize the seme 'historical type of inhabited place' in the languages contrasted, were revealed. Allomorphic and isomorphic features in the actualization of the abovementioned seme and its representation in the dictionary articles were singled out. Isomorphic is the use in the dictionary articles of markers denoting the lexeme as historical or outdated and the relative adjectives associated with historical epochs or countries, which have ceased to exist. The indication pointing at the time of existence of an inhabited place type in the dictionary definition of the LSG constituent has some differences in the languages compared. A common feature of Ukrainian and Russian is the information in the dictionary definition about the time interval of the historical epoch; isomorphism of Ukrainian, Russian and German is revealed in the mentioning the moment when a certain type of settlement ceases to exist. The indications in the dictionary definitions of the members of the LSG of the phenomena associated with a particular historical epoch demonstrate the indirect actualization of the compared seme in Russian, English and German.

Key words: LSG, constituent, appellative, seme, historical type of inhabited place, allomorphizm, isomorphizm.